

ŹRÓDŁA DO NAJNOWSZEJ HISTORII POLSKI W NIEMIECKICH ARCHIWACH

Anna Krochmal

Naczelnia Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa

The State Archives Head Office, Warsaw

e-mail: akrochmal@archiwa.gov.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6029-5945>

Streszczenie. Relacje polityczne, gospodarcze i kulturalne między Polską a Niemcami mają wielowiekową tradycję. Materiały do historii Polski i relacji polsko-niemieckich przechowywane są w większości ważniejszych archiwów państwowych rozmieszczonych w różnych regionach Niemiec. Są to zarówno archiwa o charakterze centralnym, jak i szczebla regionalnego w poszczególnych landach. Główną instytucją gromadzącą zasób historyczny, w tym liczne polonika do XIX i XX wieku, jest Archiwum Federalne (Bundesarchiv) z siedzibą w Koblencji. Równie ważne materiały historyczne, w tym dokumenty dotyczące II wojny światowej przechowują oddziały Archiwum Federalnego mieszczące się w Berlinie oraz Ludwigsburgu, Centralne Archiwum Wojskowe we Freiburgu, Archiwum Międzynarodowej Służby Poszukiwań w Bad Arolsen, czy też instytucja o charakterze prywatnym, jaką jest Fundacja Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie. Niemal zupełnie nierozpoznane przez polskich historyków pozostają niemieckie archiwa państwowe Północnej Nadrenii-Westfalii zlokalizowane w Düsseldorfie oraz Münster, przechowujące wiele grup archiwaliów dotyczących okupacji ziem polskich oraz losów ludności polskiej w latach 1939-1945.

Dostęp do poloników i innych źródeł do historii Polski w instytucjach niemieckich ułatwia cyfryzacja tych zasobów, jak też coraz lepsze ich rozpoznanie w ramach różnych projektów prowadzonych przez polskie archiwa państwowe. Największą inicjatywą realizowaną od ponad dwudziestu lat jest program *Reconstitution of the Memory of Poland* (Odtworzenie Pamięci Polski), w ramach którego rejestrowane są polonika w Niemczech i innych państwach Europy.

Słowa kluczowe: polonika; archiwa niemieckie; Archiwum Federalne; relacje polsko-niemieckie; digitalizacja materiałów archiwalnych; polska emigracja w Niemczech

Relacje polityczne, gospodarcze i kulturalne między Polską a Niemcami mają wielowiekową metrykę. Z obecnością Polaków na terytorium Niemiec związane jest powstanie spuścizny dokumentacyjnej odzwierciedlającej wzajemne kontakty

obu państw i ich mieszkańców. Te ważne materiały historyczne, przechowywane obecnie w niemieckich instytucjach, a dotyczące historii Polski w różnych okresach dziejowych, stanowią istotne uzupełnienie narodowego zasobu archiwalnego, zgromadzonego w polskich instytucjach pamięci.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi środowisk naukowych w Polsce na potencjał badawczy tkwiący w dokumentach historycznych rozproszonych w zasobach archiwów na terenie Niemiec oraz wskazanie najważniejszych obszarów tematycznych, w których podstawę źródłową mogą stanowić wymienione materiały archiwalne. Dzielą się one na dwie kategorie źródeł: polonika w ścisłym tego słowa znaczeniu, czyli materiały polskiej proveniencji wytworzone przez polskie instytucje i osoby prywatne, oraz archiwalia dotyczące historii Polski, powstałe jako rezultat działalności niemieckich aktotwórców. Polonika gromadzone w archiwach niemieckich znalazły się w nich w wyniku trzech podstawowych procesów dziejowych:

- powstały jako efekt obecności i zamieszkiwania ludności polskiej na ziemiach niemieckich oraz wskutek kontaktów dwustronnych polsko-niemieckich;
- są wynikiem emigracji gospodarczej i politycznej z ziem polskich do krajów niemieckich (np. wychodźstwa po polskich powstaniach narodowych w XIX wieku);
- znalazły się w zasobach archiwów niemieckich w wyniku przemieszczeń i grabieży wojennych – głównie w latach dwóch wojen światowych.

Z kolei druga, bardzo liczna kategoria archiwaliów to materiały wytworzone w wyniku dwustronnych relacji obu państw, jego władz i obywateli, dokumentujące wspólną, nierzadko trudną historię.

Przedmiotem zainteresowania w niniejszym opracowaniu będą materiały z obu wyżej wymienionych kategorii, dotyczące głównie najnowszej historii Polski w XIX i XX stuleciu. Dla zrozumienia opisywanych zjawisk w polsko-niemieckich relacjach archiwalnych pomocne będzie krótkie wprowadzenie do historii Polonii na terytorium tego państwa oraz wzajemnych kontaktów między obu krajami.

Najstarsze dokumenty źródłowe obrazują kontakty polityczne, gospodarcze i kulturalne między Polską a Niemcami już od czasów średniowiecza. Późniejsze materiały archiwalne wiążą się z ożywionymi wzajemnymi relacjami z okresu XVII stulecia, co było wynikiem unii personalnej Rzeczypospolitej i Królestwa Saksonii. Dynastia Wettynów panująca w Polsce w latach 1697-1763 przyczyniła się do zacieśnienia kontaktów dwustronnych i powstania większych skupisk polskich, głównie w Dreźnie i Lipsku. Od XVIII wieku ośrodkiem polskiej diaspory stał się również Berlin, a dodatkowym czynnikiem przyciągającym Polaków do tego miasta było powstanie w nim uniwersytetu (w 1810 r.). Podobną

rolę odgrywały inne znane ośrodki uniwersyteckie, w takich miastach jak Heidelberg, Getynga, Lipsk, Greifswald, Münster czy Würzburg.

Pierwsza większa fala uchodźców politycznych, osiedlających się głównie w Saksonii, pojawiła się po upadku powstania listopadowego. Na podkreślenie zasługuje bardzo przychylnie przyjęcie emigrantów z ziem polskich przez ówczesne społeczeństwa państw niemieckich¹. Upadek powstania listopadowego i groźba represji rosyjskich zmusiły tysiące polskich uchodźców do opuszczenia kraju i szukania schronienia na terenie Niemiec. W celu wsparcia uchodźców tworzono komitety organizujące dla nich pomoc, przeprowadzano zbiórki pieniężne, urządzano bale i koncerty charytatywne. Obecność polskich emigrantów politycznych w Niemczech przyczyniła się także do umocnienia tendencji liberalno-demokratycznych i zjednoczeniowych. Szczególnym momentem w manifestowaniu solidarności z polskimi powstańcami był tzw. *Hambacher Fest*, zorganizowany 27 maja 1832 r. na zamku Hambach koło Neustadt w niemieckim Palatynacie². W manifestacji uczestniczyło ponad 25 000 osób o różnym statusie materialnym, przynależnych do różnych grup społecznych i narodowości, w tym weterani powstania listopadowego: Jan Czyski, Tadeusz Krępowiecki, Aleksander Łaski, Franciszek Grzymała i Bolesław Zatwarnicki. Na fali propolskich sympatii polski hymn narodowy, przetłumaczony na niemiecki, stał się jedną z najpopularniejszych pieśni w Bawarii, Badenii, Nadrenii i Palatynacie. Literaci niemieccy pisali tzw. *Polenlieder*, czyli polityczne wiersze i pieśni o Polsce. W wielu niemieckich kościołach odprawiano nabożeństwa w intencji Polski i Polaków. Część emigrantów, traktując pobyt w Niemczech jako tymczasowy, przeniosła się w kolejnych latach do innych państw, w tym do Ameryki Północnej³.

Fenomen tych wydarzeń, nieznanym szerzej współczesnym opiniom publicznym obu państw, został przypomniany na przełomie 2005/2006 r. przy okazji obchodzonej wtedy 175. rocznicy wybuchu powstania listopadowego oraz związanego

¹ Szerzej zob. P. ROGUSKI, *Słodkie imię wolności... Przejście Polaków przez Niemcy po upadku powstania listopadowego*, Warszawa 2011.

² Wydarzenie to jest przypominane w niemieckiej historiografii. Zob. m.in.: H. ASMUS, *Das Hambacher Fest in Geschichtsschreibung und Geschichtsunterricht der DDR*, „Jahrbuch der Hambach-Gesellschaft” 3 (1990/91), s. 191-209; *Hambach 1832-1982. Ereignis, Grundwerte, Perspektiven. Ein politisches Lese- und Bilderbuch zur Geschichte von Freiheit und Demokratie*, hg. von A.M. Keim, H. Mathy, J. Kermann, C. Westrich, Mainz 1982; J. FRÖLICH, *Hambach und die Folgen. Zur Rezeption des Hambacher festes in der deutschen Historiographie*, w: *Johann Georg August Wirth (1798-1848). Ein Revolutionär. Seine Person – seine Zeit – seine Wirkungen*, hg. von H. i A. Kluge, Hof 1999, s. 139-158.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Zbiór kopii poloników: Deutsches Zentralarchiv – Abteilung Merseburg, Ministerium des Innern, *Rejestrzy emigrantów polskich udających się drogą morską z Prus Królewskich do Ameryki w latach 1833-1834*.

z tym wydarzeniem Roku Polsko-Niemieckiego. Zamek Królewski w Warszawie we współpracy z Muzeum Kultur Europejskich w Berlinie przygotował z tej okazji wystawę zatytułowaną „Solidarność 1830. Niemcy i Polacy po Powstaniu Listopadowym”, której towarzyszył dwujęzyczny katalog, przybliżający czytelnikom wydarzenia sprzed 175 lat⁴. Na ekspozycji wykorzystano wiele materiałów ze zbiorów polskich i niemieckich, a także z Muzeum Polskiego w Rapperswilu⁵ i Biblioteki Polskiej w Paryżu⁶. Prezentowane obiekty objęły bogatą dokumentację fotograficzną, zbiory malarstwa do prezentowanego zagadnienia (m.in. symboliczny obraz Dietricha Montena *Finis Poloniae* przechowywany w Alte Nationalgalerie w Berlinie), grafikę niemiecką ilustrującą przebieg walk powstańczych. Ważnym elementem ekspozycji były dokumenty archiwalne ukazujące aktywność społeczeństwa niemieckiego oraz oficjalną politykę państw niemieckich, wybrane tytuły prasowe i publikacje wspomnieniowe⁷. Drukowany katalog uzupełniono o cenne artykuły historyczne, m.in. autorstwa prof. Klaus Zernacka poświęcony powstaniu listopadowemu z perspektywy europejskiej, dra Piotra Majewskiego

⁴ A. KUŚMIDROWICZ-KRÓL, P. MAJEWSKI, K. VANJA, *Solidarność 1830. Niemcy i Polacy po Powstaniu Listopadowym*, Warszawa 2005. Zob. też relację z wystawy opublikowaną przez jej kuratorkę A. KUŚMIDROWICZ-KRÓL, *Wystawa „Solidarność 1830. Niemcy i Polacy po Powstaniu Listopadowym”*, „Kronika Zamkowa” 2006, nr 1-2, s. 213-218.

⁵ Jedną z najstarszych polskich instytucji emigracyjnych powstała w 1870 r. Szerzej na temat zbiorów zob. *Polskie instytucje za granicą. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2004, s. 170-181.

⁶ Biblioteka Polska w Paryżu, najstarsza z polskich instytucji emigracyjnych, gromadzi cenne materiały dotyczące powstania listopadowego i losów emigracji po jego upadku. W jej zasobie zachował się m.in. akt detronizacji cara Mikołaja I jako króla polskiego z 25 stycznia 1831 r., wpisany w 2024 r. na prestiżową Listę Krajową Programu UNESCO „Pamięć Świata”. Od 2013 r. na światowej liście dziedzictwa dokumentacyjnego znajduje się także cała kolekcja źródeł historycznych z archiwum Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu.

⁷ Ważnym opracowaniem źródłowym prezentującym dokumenty archiwalne oraz prasę i pamiętniki do wymienionych wydarzeń jest publikacja: *Dokumente zur Geschichte der deutsch-polnischen Freundschaft: 1830-1832*, hg. von H. Bleiber, J. Kosim, Berlin 1982. Rolę związków kobiecych świadczących pomoc Polakom na terenie południowych i zachodnich Niemiec przedstawiła Gabriela Brudzyńska-Němec, *Die liberale Männerwelt und die weibliche Polenbegeisterung 1832*, „Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen” 2007, s. 39-56. Por. A. GERECKE, *Das deutsche Echo auf die polnische Erhebung von 1830*, Wiesbaden 1964; H. MATHY, „Die freie Genossin des freien Bürgers”. *Das Hambacher Fest und die politische Rolle der Frau im 19. Jahrhundert*, w: *Hambach 1832: Anstöße und Folgen*, hg. von A. Gerlich, Wiesbaden 1984, s. 238-251; D. LANGEWIESCHE, *Humanitäre Massenbewegung und politisches Bekenntnis. Polenbegeisterung in Süddeutschland 1830-1832*, w: *Blick zurück ohne Zorn*, hg. von D. Beyrau, Tübingen 1999, s.11-37; P. EHLEN, *Der polnische Freiheitskampf 1830/31 und die liberale deutsche Polenfreundschaft*, München 1982; J. KERMANN, *Die deutsch-polnischen Beziehungen zur Zeit des Hambacher Festes*, Speyer 1981.

na temat relacji polsko-niemieckich po powstaniu, dr Agnieszki Morawińskiej dotyczący sztuki polskiej około 1830 r.

Kolejna fala emigrantów politycznych z ziem polskich przybyła do Niemiec, a głównie do Dreżna po klęsce powstania styczniowego⁸. W wyniku tego środowisko Polonii osiągnęło liczbę ok. 6 tys. osób. Wśród nich najbardziej znaną postacią był Józef Ignacy Kraszewski, który znalazł się w stolicy Saksonii na początku lutego 1863 r. Planowany początkowo tymczasowy pobyt przekształcił się w dłuższe osiedlenie. Kraszewski zamieszkał w oddalonej od centrum miasta dzielnicy Neustadt i spędził w niej lata 1873-1879. Pisarz zaangażował się w życie dreźniejskiej Polonii i wspierał chroniących się w Saksonii powstańców styczniowych. Kontynuował też swoją działalność literacką, czego rezultatem było powstanie tzw. trylogii saskiej. Złożyły się na nią trzy powieści historyczne: *Hrabina Cosel* (1874), *Brühl* (1874) i *Z siedmioletniej wojny* (1876). W Dreźnie powstała też najbardziej znana powieść autora – *Stara Baśń*. Dla upamiętnienia tego okresu życia polskiego pisarza w 1960 r. utworzono w jego domu przy Nordstraße 28 w Dreźnie Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego. Znalazły się w nim przedmioty związane z pisarzem, przygotowano też stałą wystawę poświęconą życiu i twórczości Kraszewskiego, a także pobytowi w Dreźnie polskich emigrantów (m.in. Tadeusza Kościuszki, Fryderyka Chopina czy Adama Mickiewicza), szukających schronienia po upadku powstań: kościuszkowskiego 1794, listopadowego 1830/31 i styczniowego 1863/64. Placówka ta działająca jako oddział Miejskiego Muzeum w Dreźnie, jest obecnie jedyną polską instytucją muzealną na terenie Niemiec⁹. Współpracuje ze środowiskiem Polonii skupionej w Towarzystwie Niemiecko-Polskim w Saksonii oraz Związku Polaków w Saksonii i Turynii.

Dokumenty z XIX stulecia dotyczące pierwszych fal politycznej emigracji z ziem polskich po powstaniach narodowych pozwalają badać nowe wątki we wzajemnych polsko-niemieckich relacjach, a zwłaszcza reakcję społeczeństw w poszczególnych krajach niemieckich na te wydarzenia. Ważnym obszarem badawczym, do którego można poszukiwać źródeł w zbiorach instytucji niemieckich,

⁸ AGAD, Zbiór kopii poloników: Staatsarchiv Dresden, Kartei der polnischen politischen Emigranten, *Kartoteka alfabetyczna polskich emigrantów politycznych przebywających w Dreźnie w latach 1830-1867*.

⁹ Szerzej na temat pobytu i działalności Kraszewskiego w Dreźnie zob.: M. RINGEL, *Über 20 Jahre als Emigrant in Dresden: Józef Ignacy Kraszewski (1812-1887), ein großer polnischer Patriot*, „Jahrbuch zur Geschichte Dresdens” 1987, nr 23, s. 54-60; TEGOŻ, *Der polnische Schriftsteller J. I. Kraszewski im Dresdner Exil*, „Sächsische Heimatblätter” 12(1966), z. 5, s. 434-458; J.U. SOMMERSCHUH, *Kein Literat und auch kein Künstler: Kraszewski-Gedenkstätte zeugt von 21 Jahren Dresden-Aufenthalt des in Polen meistgelesenen Polen*, „Börsenblatt für den deutschen Buchhandel” 155(1988), z. 9, s. 175-177; G. THÜMLER, *Das Kraszewski-Haus in Dresden*, „Sächsische Heimatblätter” 7(1961), z. 2, s. 121-124; Z. WOLSKA-GRODECKA, B. ECKART, *Kraszewski-Museum in Dresden*, Dreżno–Warszawa 1996.

jest zagadnienie XIX- i XX-wiecznej emigracji zarobkowej z ziem polskich. Najbardziej znanym i największym skupiskiem tej grupy wychodźców stało się Zagłębie Ruhry w Westfalii i Nadrenii. W 1914 r. liczba Polaków tam osiadłych wynosiła ok. 500 tys. osób. Ponad 90 procent emigrantów znalazło zatrudnienie w górnictwie oraz przemyśle hutniczym i metalowym. Przed I wojną światową Polacy stanowili najliczniejszą mniejszość narodową w Cesarstwie Niemieckim, obejmującą ok. 4 mln osób.

Od końca XIX wieku ośrodkami życia politycznego Polonii były przede wszystkim Berlin oraz Bochum. Istotną rolę w życiu emigracji odgrywali księża katolicy. Do znanych postaci tego okresu należeli: ks. Józef Szotowski i ks. Franciszek Liss w Zagłębiu Ruhry, ks. Władysław Enn i ks. Piotr Wawrzyniak w Berlinie, ks. Zygmunt Świder w Hamburgu, ks. Stanisław Witkowski w Lipsku. Aktywni byli też działacze świeccy, zwłaszcza w środowiskach robotniczych w Zagłębiu Ruhry. W 1890 r. bracia Jan i Antoni Brejscy wykupili od ks. Lissa pismo „Wiarus Polski” ukazujące się w Bochum i przekształcili je w popularny dziennik dla emigrantów zarobkowych. Z ich inicjatywy powstała księgarnia polska oraz polski związek zawodowy pod nazwą Zjednoczenie Zawodowe Polskie.

Zakończenie I wojny światowej oraz powstanie niepodległego państwa polskiego spowodowało masowy odpływ ludności polskiej z Niemiec do kraju. Z kolei ponad 100 tys. polskich emigrantów przesiedliło się z Westfalii do Francji, poszukującej siły roboczej do odbudowy gospodarczej państwa. Ogółem w latach dwudziestych XX wieku liczebność diaspory polskiej w Niemczech spadła do ok. 250 tys. osób. Jej głównymi skupiskami pozostały: Westfalia i Nadrenia, Berlin oraz miasta portowe na północy Niemiec. W 1922 r. organizacje polskie w Niemczech zjednoczyły się na zjeździe w Berlinie w Związek Polaków w Niemczech, istniejący do dziś. Głównym celem nowej organizacji była obrona przed germanizacją oraz praca na rzecz utrzymywania polskiej świadomości narodowej.

Trudny okres dla Polonii w Niemczech rozpoczął się pod koniec lat trzydziestych XX wieku, gdy nasiliły się antypolskie działania ze strony władz hitlerowskich. Po wybuchu wojny, 7 września 1939 r. wydano całkowity zakaz działalności wszystkich polskich organizacji w Niemczech. Przeprowadzono masowe aresztowania wśród działaczy polskich, zaś majątek organizacji skonfiskowano na rzecz skarbu państwa. Spośród działaczy Związku Polaków uwięziono ponad 1200 osób, wielu z nich skazano na karę śmierci.

Nowy etap w dziejach polskiej diaspory rozpoczął się po klęsce hitlerowskich Niemiec w 1945 r. Ogromna rzesza Polaków pozostająca w Niemczech po zakończeniu wojny składała się z kilku grup. Obok starej emigracji (ok. 250 tys. osób) oraz osób przybyłych w okresie I wojny światowej i w okresie międzywojennym (ok. 100 tys. osób), na terytorium Niemiec okupowanym przez cztery mocarstwa

znaleźli się obywatele polscy wywiezieni na roboty przymusowe, do obozów jenieckich i koncentracyjnych (ogółem ok. 2,8 mln osób). Ponadto w Niemczech znajdowali się nadal byli jeńcy wojenni oraz ok. 16 tys. oficerów i żołnierzy polskich z jednostek wojskowych wchodzących w skład sił zachodnioalianckich. Większość osób z tych grup, tj. przymusowi wysiedleńcy, została zakwalifikowana przez władze okupacyjne państw zachodnich jako tzw. *displaced persons* (dipisi). Były one stopniowo repatriowane w latach 1945-1949. Ponad 1500 tys. spośród nich powróciło do kraju, w tym ponad 700 tys. ze strefy okupacyjnej radzieckiej. Około 350 tys. dipisów ze stref zachodnich odmówiło repatriacji do kraju i część z nich emigrowała do USA, Kanady, Australii, Brazylii, Chile, Argentyny i Palestyny, a na terenie Europy dipisów przyjęły Wielka Brytania, Belgia i Francja¹⁰.

W okresie powojennym kolejne fale przesiedleńców przybywały do Niemiec głównie ze Śląska, Warmii i Mazur, czyli z terenów włączonych do Polski po 1945 r., większość w ramach tzw. akcji łączenia rodzin. Miało to miejsce w trzech głównych etapach: w latach 1956-1958 przybyło do Niemiec ok. 230 tys. osób, w latach 1970-1980 w wyniku układów między PRL-em a RFN przesiedliło się kolejnych 230 tys. osób oraz w latach 1980-1990 wyjechało do RFN ponad 740 tys. osób. Głównym powodem tej emigracji była pogarszająca się sytuacja gospodarcza w kraju i zniechęcenie do ustroju komunistycznego. Znaczna część tej emigracji, rozproszona w Niemczech ulegała procesowi asymilacji. W latach 1980-1990 przybyło ponadto ok. 300 tys. Polaków w charakterze emigrantów politycznych, z których tylko nieliczni wrócili do kraju po przemianach w 1989 r. Łącznie do 1990 r. na teren RFN przybyło ponad 2,5 mln osób posiadających obywatelstwo polskie. Większość z nich dobrowolnie przyjęła obywatelstwo niemieckie, jedynie ok. 300 tys. zachowało także obywatelstwo polskie. Obecnie ponad 2 mln emigrantów z Polski osiadłych w Niemczech posługuje się językiem polskim¹¹.

¹⁰ *Polskie instytucje za granicą. Przewodnik*, s. 73.

¹¹ Szerzej na temat historii Polonii niemieckiej i jej organizacji zob. A. BROŻEK, *Niemcy zagraniczni w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886-1918*, Poznań 1989; TEGOŻ, *Ruchy migracyjne z ziem polskich pod panowaniem pruskim w latach 1850-1918*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XIX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984; A. GOŁĄBEK, J. KAŹMIERZAK, *Polacy w Berlinie*, Inowrocław 1937; J. GÓRSKI, *Polska emigracja i Polonia w Republice Federalnej Niemiec i Berlinie Zachodnim. Informator o organizacjach, ugrupowaniach, ośrodkach kulturalno-oświatowych, religijnych i wydawnictwach w latach 1981-1989*, Warszawa 1990; G. JANUSZ, *Polonia w Republice Federalnej Niemiec*, Lublin 1990; J. KOZŁOWSKI, *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870-1914*, Wrocław 1987; J. KUPCZAK, *Związek Polaków „Zgoda” w Republice Federalnej Niemiec (1950-1975)*, Wrocław 1983; Cz. ŁUCZAK, *Polacy w okupowanych Niemczech 1945-1949*, Poznań

Materiały do historii Polski i relacji polsko-niemieckich przechowywane są w większości ważniejszych archiwów państwowych rozmieszczonych w różnych regionach Niemiec. Są to zarówno archiwa o charakterze centralnym, jak i szczebla regionalnego¹². Główną instytucją gromadzącą zasób historyczny, w tym liczne polonika do XIX i XX wieku, jest Archiwum Federalne (Bundesarchiv) z siedzibą w Koblencji, pełniące *de facto* rolę archiwum narodowego¹³. Zasób tej instytucji obejmuje wiele interesujących dokumentów dotyczących głównie relacji polsko-niemieckich oraz spraw polskich w okresie II wojny światowej. Zostały one wytworzone przez najwyższe urzędy administracyjne III Rzeszy, organa policyjne i władze sądownicze, jak też przez funkcjonariuszy państwowych różnych szczebli. Dokumentacja ta dotyczy zarówno sytuacji Polaków zamieszkałych na terenie III Rzeszy, w tym robotników przymusowych, jak i polityki władz niemieckich na terenach okupowanych, głównie Generalnego Gubernatorstwa, ale też zajętych przez Niemców terenów wschodnich II RP, jak i terytorium Ukrainy. Najwięcej informacji źródłowych poświęconych jest takim zagadnieniom, jak: polski ruch oporu w GG i na innych terenach okupowanych, działania partyzanckie i akcje sabotażowe, dane o nastrojach ludności na zajętych obszarach z lat 1939-1945, przesiedlenia ludności, w tym Żydów i Cyganów oraz polityka władz niemieckich wobec tych grup narodowościowych. Materiały dotyczą również kampanii wrześniowej 1939 r., ataku Związku Sowieckiego na Polskę 17 września 1939 r., sprawy katyńskiej, powstania warszawskiego. Cenne informacje zawierają meldunki i raporty władz niemieckich odnoszące się do represji w GG, akcji pacyfikacyjnych, prześladowania ludności żydowskiej i likwidacji gett. Uzupełnieniem dokumentacji aktowej jest zbiór prasy polskiej w Bundesarchiv, obejmujący m.in. tytuły wydawane od końca XIX wieku, w tym: „Wiarus Polski” – pismo ludowe dla Polaków na

1993; K. MURZYNOWSKA, *Polska emigracja zarobkowa w Niemczech*, w: *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. 1, cz. 3, Warszawa 1978; K. WAJDA, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*, Wrocław 1969; W. WRZESIŃSKI, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922-1939*, Wrocław-Warszawa 1993; *Polacy w Berlinie. Zarys portretu socjologicznego*, Berlin 1995; A. PONIATOWSKA, *Polacy w Berlinie*, Poznań 1986; A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻALEK, *Związek Polaków w Niemczech 1922-1982*, Warszawa 1987.

¹² Szczegółowo na ten temat zob.: H.J. SCHRECKENBACH, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96(1996), s. 121-143.

¹³ Archiwum to jako centralne archiwum Niemiec Zachodnich (RFN) powstało w 1950 r. i dwa lata później rozpoczęło swoją działalność. Po zjednoczeniu obu państw niemieckich w 1990 r. przejęło nadzór także nad zasobem archiwalnym NRD, w tym centralnymi archiwami w Berlinie.

obczyźnie, „Głos Górników i Hutników”, wydawany na początku XX wieku w Bochum, czy „Posłaniec Katolicki” ukazujący się również w Westfalii¹⁴.

Archiwum Federalne w Berlinie, umiejscowione w zachodniej części miasta w dzielnicy Lichterfelde i stanowiące oddział zamiejscowy Archiwum w Koblencji, przechowuje także wiele cennych źródeł historycznych z okresu od końca XIX wieku do II wojny światowej. Szczególnie interesujący dla polskich historyków może być dział R (Reich) tej instytucji, obejmujący materiały z lat 1871-1945. Szczegółowe omówienie tych źródeł zostało opublikowane w artykułach Katarzyny Komsty i Doroty Sokołowskiej na łamach czasopisma „Archeion”¹⁵. Cenne i mało znane informacje na temat okupacyjnej rzeczywistości na ziemiach polskich, w tym represji wobec ludności polskiej i żydowskiej, zawierają akta sądów specjalnych (*sondergerichte*) zgromadzone w zespole nr R 137, dotyczącym działania niemieckich instytucji wymiaru sprawiedliwości, w tym sądów specjalnych i prokuratur¹⁶.

W 2000 r. oddziałem Archiwum Federalnego stała się jedna z największych instytucji niemieckich gromadzących źródła do II wojny światowej, działająca w Ludwigsburgu od 1958 r. pod nazwą: Centralny Ośrodek Krajowych Instytucji Wymiaru Sprawiedliwości dla Wyjaśnienia Zbrodni Hitlerowskich (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen*). Zasób tej instytucji składa się z obszernego zbioru dokumentacji, powstałej w ciągu 45 lat pracy badawczej i śledczej, mającej na celu zebranie materiałów informacyjnych i dowodowych dla ujawnienia dokonanych zbrodni hitlerowskich. Na podstawie tych źródeł prowadzono po 1945 r. postępowania przed niemieckimi sądami, po zakończeniu tzw. dużych „alianckich” procesów zbrodniarzy wojennych w Norymberdze i procesów przeprowadzonych w innych krajach, w tym także w Polsce. Od 1958 r. przeprowadzonych zostało ponad 7200 procesów śledczych. Pomocą w prowadzeniu poszukiwań w tym zasobie źródłowym jest obszerna

¹⁴ Część tych materiałów jest dostępna w postaci kopii mikrofilmowych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zob. *Katalog mikrofilmów i fotokopii poloników z archiwów zagranicznych*, z. 10, oprac. B. Kubiczek, Z. Spieralska, Warszawa 1997, s. 20-41.

¹⁵ K. KOMSTA, *Rejestracja poloników w oddziale Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem*, „Archeion” 104 (2002), s. 234-247; D. SOKOŁOWSKA, *Polonika zarejestrowane w Bundesarchiv w Berlinie-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem*, „Archeion” 104 (2002), s. 248-256.

¹⁶ Wyniki kwerend badawczych prowadzonych w latach 2005-2006 przez pracowników Archiwów Państwowych w Berlinie w ramach programu „Index Polaków represjonowanych za pomoc Żydom” zostały wykorzystane w publikacji: *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. A. Grądzka-Rejak, A. Namysło, t. 1, Warszawa 2019.

kartoteka centralna, licząca ponad 1,6 mln haseł geograficznych, osobowych oraz jednostek organizacyjnych¹⁷.

Równie ważne materiały historyczne polskiej proweniencji, przemieszczone do Berlina w wyniku różnych wydarzeń dziejowych, przechowuje instytucja o charakterze prywatnym – Fundacja Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (*Stiftung Preußischer Kulturbesitz*), która w 1963 r. objęła swoim zarządem dawne Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*) z siedzibą w Berlinie, zajmujące się gromadzeniem, przechowywaniem i zabezpieczaniem zbiorów pruskiego dziedzictwa kulturowego¹⁸. Wśród najstarszych źródeł w tej instytucji duże znaczenie dla badaczy polskich ma archiwum zakonu krzyżackiego oraz archiwum ksiąząt pruskich z okresu panowania Hohenzollernów, gromadzone w Królewcu i dokumentujące m.in. relacje tych władców z monarchią Jagiellonów. Do historii najnowszej najbardziej interesujące materiały powstały po reformach państwa pruskiego przeprowadzonych po wojnach napoleońskich. W 1808 r. wprowadzono ustrój ministerialny, a utworzone wskutek tego urzędy centralne i struktura administracji państwowej przetrwały bez zmian do I wojny światowej¹⁹. Wiele źródeł w nich wytworzonych dotyczy Górnego Śląska i Poznańskiego. Szczególnie cenne dla dziejów XIX-wiecznych są sprawozdania dotyczące działań powstańczych z okresu powstania listopadowego i styczniowego, jak też późniejsze akta związane z postanowieniami traktatu wersalskiego, walką o granice odradzającego się państwa polskiego, sytuacją w Wolnym Mieście Gdańsku i na Pomorzu Gdańskim. W aktach ministerstwa spraw wyznaniowych i oświaty zachowały się akta uniwersytetów we Wrocławiu, Królewcu, Poznaniu i Politechniki w Gdańsku, zarówno teczki personalne profesorów, jak i wykazy studentów, w tym polskiego pochodzenia. Na podstawie materiałów tego ministerstwa można badać organizację szkolnictwa wszystkich szczebli, jak też sytuację różnych

¹⁷ Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych w Warszawie [dalej: NDAP], Registratura bieżąca, *Sprawozdanie z kwerendy przeprowadzonej przez Katarzynę Kubicką w Ludwigsburgu, Oddziale Zamiejscowym Niemieckiego Archiwum Federalnego w dniach 6-24 listopada 2006 r.*

¹⁸ Początki tego archiwum sięgają końca XIII wieku i rządów margrabiów brandenburskich. Nazwę: „Tajne Archiwum Państwowe” otrzymało ono w 1803 r. W drugiej połowie XIX wieku przekształciło się w archiwum centralne obejmujące cały obszar państwa pruskiego. Od 1923 r. zostało umieszczone w nowo zbudowanej siedzibie w Berlinie-Dahlem. Podczas II wojny światowej część zasobu ewakuowano do Merseburga. Po zjednoczeniu Niemiec wszystkie materiały znalazły się ponownie w Berlinie. Informacje na temat udostępniania akt, w tym wskazówki w języku polskim można znaleźć na stronie internetowej archiwum pod adresem: <https://gsta.preussischer-kulturbesitz.de/nutzung/nutzungshinweise/hinweise-in-anderen-sprachen/polski.html>

¹⁹ S. HARTMANN, *Tajne Archiwum w Berlinie-Dahlem. Dzieje, zadania i struktura zasobu (Informacja dla użytkowników polskich)*, „Archeion” 97 (1997), s. 91.

grup narodowościowych mieszkańców oraz duchowieństwa różnych wyznań. Akta urzędów prowincjonalnych, a zwłaszcza akta rejencji gdańskiej i kwidzyńskiej są cennym źródłem informacji do dziejów Prus Zachodnich w XIX i XX wieku²⁰. Obrazują one dzieje polityczne, gospodarcze, wyznaniowe, kwestie demograficzne. Wśród ważnych historycznie zespołów zachowały się też m.in. akta takich urzędów i instytucji, jak: Deputacja Kamery Wojennej Bydgoskiej, Główna Dyrekcja Poczтовая w Gdańsku i Kwidzynie, Prezydent Policji w Gdańsku i Związek Prowincjonalny Prus Zachodnich. W aktach Komisji Kolonizacyjnej dla Prus Zachodnich i Prowincji Poznańskiej są materiały dotyczące przekazywania majątków stronie polskiej po I wojnie światowej, ich wykazy i sprawy odszkodowań²¹. Wiele cennych dokumentów zachowało się w aktach różnych urzędów do historii prowincji Poznańskiej, Prus Wschodnich i Królewca (w tym polityki asymilacyjnej wobec Polaków na Warmii i Mazurach) oraz Śląska, w tym księstwa wrocławskiego i Wrocławia od czasów średniowiecza poczynając. Zasób aktowy Tajnego Archiwum uzupełniają zbiory kartograficzne liczące ponad 120 000 map, planów, szkiców i rysunków, które powstały w toku różnych działań administracji pruskiej. Całość materiałów archiwalnych obejmuje ponad 35 km akt²², wśród których znajdują się te przejęte z Merseburga na terenie byłego NDR²³ oraz dokumenty z archiwum przejściowego w Getyndze (Staatliches Archivlager) przekazane do Berlina w 1979 r.²⁴ Te ostatnie to głównie materiały

²⁰ Na uwagę zasługuje polsko-niemiecki projekt archiwalny zrealizowany w latach 2018-2019, polegający na przygotowaniu inwentarzy idealnych urzędów administracji pruskiej z XIX wieku, których dokumenty zostały rozproszone między Archiwum Państwowe w Gdańsku a zbiory Pruskiej Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie. Wyniki tych prac są dostępne na stronach internetowych obu instytucji. Zob. <https://www.gdansk.ap.gov.pl/pl/top/inwentarze-apg>

²¹ Akta te analizował przed II wojną światową historyk i prawnik, Wiktor Sukiennicki, autor prac: *Pruska polityka kolonizacyjna na ziemiach polskich 1886-1919: zarys pruskiego ustawodawstwa rentowego* (Warszawa 1931) oraz *Sprawa sukcesji przez Polskę uprawnień rentowych państwa pruskiego, wynikłych z jego akcji kolonizacyjnej na Wschodzie: przyczynek do wykładni art. 256 Traktatu Wersalskiego* (Warszawa 1931).

²² Pomocą dla badaczy był przez lata dwutomowy przewodnik po archiwum, obecnie częściowo zdezaktualizowany. Zob. *Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs in Berlin-Dahlem*, Bd. 1: *Provinzial- und Lokalbehörden*, hg. von H. Braning, R. Bliß, W. Bliß, Köln–Berlin 1966; Bd. 2: *Zentralbehörden, andere Institutionen, Sammlungen*, hg. von H. Braning, W. Bliß, W. Petermann, Köln–Berlin 1967. O historii archiwum zob. W. VOGEL, *Zur Geschichte des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz*, „Der Archivar” 1992, nr 45, s. 338-343.

²³ J. LEHMANN, *Die Bestände des Geheimen Staatsarchivs PK, Abteilung Merseburg*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte”, Neue Folge, 2 (1992), s. 267-279.

²⁴ Obejmują one część dawnego archiwum w Królewcu, w tym cenne archiwum zakonu krzyżackiego i książąt pruskich oraz zespoły akt Etatsministerium w Królewcu i Nadprezydium Prowincji Prusy Wschodnie.

z byłego archiwum państwowego w Królewcu oraz inne archiwalia wywiezione na terytorium III Rzeszy przez władze niemieckie w okresie II wojny światowej.

Uzupełnieniem źródeł znajdujących się w Berlinie, głównie do dziejów wojskowości, są materiały historyczne gromadzone w Centralnym Archiwum Wojskowym we Freiburgu. Kwerendy badawcze w tej placówce prowadzone są przez polskich archiwistów od połowy lat osiemdziesiątych XX wieku. Pierwszą grupę stanowią materiały do historii wojskowości z drugiej połowy XIX wieku i okresu I wojny światowej. Ich szczegółowy opis został opublikowany przez Jerzego Gaula w czasopiśmie „Archeion”²⁵. Na szczególną uwagę zasługują materiały gen. Hansa Beselera: m.in. dotyczące organizacji administracji i rozdziału kompetencji Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie z lat 1915-1918; raporty generalnego gubernatora Warszawy o politycznej sytuacji w Polsce w latach 1916-1917; relacje odnoszące się do spraw ludności żydowskiej, Kościoła katolickiego, szkół wyższych z okresu 1916-1918, uzupełnione o mapy dotyczące Polski w 1918 r. Z kolei w spuściznie gen. Ericha Ludendorffa zachował się m.in. rękopis wspomnień pt. *Meine Kriegserinnerungen* oraz prywatna korespondencja z gen. Helmuthem v. Moltke odnośnie do operacji i wojskowej sytuacji w Prusach Wschodnich i Galicji, jak również stosunku Ludendorffa do Polskich Legionów.

Druga grupa akt w archiwum we Freiburgu to źródła z okresu II wojny światowej. Są one rozproszone w wielu zespołach archiwalnych zawierających akta wojsk lądowych (Heer), lotniczych (Luftwaffe), formacji powietrzno-desantowych oraz marynarki wojennej (Kriegsmarine). Uzupełniają je spuścizny i materiały wspomnieniowe oficerów niemieckich z okresu II wojny światowej. Jednym z najbardziej interesujących zespołów archiwalnych są akta Sztabu Generalnego (zesp. RH2 – Oberkommando des Heeres/Generalstab des Heeres), które obejmują materiały dotyczące przygotowań i napaści na Polskę 1 września 1939 r., oraz materiały operacyjno-taktyczne, sprawozdania sytuacyjne, szkice i mapy z okresu okupacji ziem polskich do 1945 r. Wśród nich znajdują się informacje na temat ruchu oporu w Polsce, walk z partyzantami, powstania warszawskiego, emigracyjnych władz polskich, różnych ugrupowań i partii politycznych oraz formacji wojskowych (m.in. Armii Krajowej, Armii Ludowej, Polskiej Partii Robotniczej). Wiele materiałów obrazuje sytuację na okupowanych terenach Polski, w tym represje wobec ludności polskiej i żydowskiej, sytuację w gettach (m.in. Warszawie, Wilnie, Rzeszowie, Przemyślu) oraz obozach pracy i obozach koncentracyjnych²⁶.

²⁵ J. GAUL, *Polonika w Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburgu*, „Archeion” 104 (2002), s. 226-233.

²⁶ NDAP, Registratura bieżąca, *Sprawozdanie Doroty Sokolowskiej z pobytu służbowego we Freiburgu w dniach 5-16 grudnia 2005 r.*

Istotne źródło wiedzy o okresie II wojny światowej, a zwłaszcza represjach niemieckich na terenach okupowanych zawiera zasób archiwalny Międzynarodowego Ośrodka Poszukiwań Osób w Bad Arolsen²⁷. Od maja 2019 r. instytucja ta działa pod nową nazwą: Arolsen Archives – Międzynarodowe Centrum Prześladowań Nazistowskich. Jej zbiory zawierają informacje o 17,5 mln osób i są wpisane na listę światowego dziedzictwa dokumentacyjnego w programie UNESCO „Pamięć Świata”. Zgromadzone dokumenty dotyczą wielu różnych grup ofiar reżimu hitlerowskiego, w tym więźniów obozów koncentracyjnych, pracowników przymusowych, osób przemieszczonych (tzw. dipisów) i migracji po roku 1945. Obecnie archiwum to jest dostępne w postaci cyfrowej na jego stronach internetowych. W Polsce jedyną instytucją, która posiada pełną wersję aplikacji cyfrowej zbiorów w Bad Arolsen, dostępną także online, jest Instytut Pamięci Narodowej²⁸.

Wiele cennych poloników i źródeł do historii Polski gromadzą archiwa krajowe i regionalne w poszczególnych landach na terenie Niemiec. Niemal zupełnie nierozpoznane przez polskich historyków pozostają niemieckie archiwa państwowe Północnej Nadrenii-Westfalii zlokalizowane w Düsseldorfie oraz Münster. Północnonadreńsko-Westfalskie Główne Archiwum Państwowe w Düsseldorfie (*Landesarchiv Nordrhein-Westfalen. Hauptstaatsarchiv Düsseldorf*) gromadzi wiele grup archiwaliów na temat okupacji ziem polskich oraz losów ludności polskiej w latach 1939-1945²⁹. Dotyczą one zwłaszcza jeńców wojennych i robotników przymusowych, którzy znaleźli się w Nadrenii Północnej, w mniejszym stopniu dokumenty zawierają też informacje o działaniach i osiągnięciach polskiego wywiadu na tym terenie. Dokumenty odnoszące się bezpośrednio do terytorium Polski są znacznie rzadsze, umieszczone zostały zwłaszcza w materiałach procesów przeciwko zbrodniarzom wojennym, przy czym w dużej mierze stanowią kopie materiałów zebranych przez Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Informacje do tych zagadnień znajdują się w następujących grupach akt i zespołów archiwalnych:

- Placówki policji i służb bezpieczeństwa (*Polizei- und Sicherheitsstellen*) 1933-1945;
- Prokuratura w Düsseldorfie (*Staatsanwaltschaft Düsseldorf*); Prokuratura w Kolonii (*Staatsanwaltschaft Köln*), w tym liczne materiały z Centralnej Placówki

²⁷ A. PALARCZYKOWA, *Archiwum Międzynarodowego Ośrodka Poszukiwań Osób w Arolsen (NRF)*, „Archeion” 47 (1967), s. 177-182.

²⁸ <https://ofiary.ipn.gov.pl/ofiary-represji-niemiec/6142,Ofiary-represji-niemieckich.html?poz=1>. Wyszukiwanie jest możliwe także przez polskojęzyczną stronę Bad Arolsen: <https://arolsen-archives.org/pl/>

²⁹ Ogólne informacje o zasobie tego archiwum zawiera opublikowany przewodnik archiwalny: *Die Bestände des Nordrhein-Westfälischen Hauptstaatsarchivs. Kurzübersicht*, hg. von P. Klefisch, Düsseldorf 1994.

do Badania Zbrodni Nazistowskich w Nadrenii Północnej-Westfalii (*Zenstaltstelle für NZ-Verbrechen in Nordrhein-Westfalen*); Prokuratura w Bonn (*Staatsanwaltschaft Bonn*);

- Placówki NSDAP (*NSDAP, ihre Gliederungen und angeschlossenen Verbände*);
- Najwyższy Sąd Krajowy w Kolonii (*Oberlandesgericht Köln*);
- Sąd Krajowy w Düsseldorfie (*Landgericht Düsseldorf*);
- Sąd Krajowy w Kolonii (*Landgericht Köln*);
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Nadrenii Północnej-Westfalii (*Innenministerium Nordrhein-Westfalen*);
- Ministerstwo Sprawiedliwości Nadrenii Północnej-Westfalii (*Justizministerium Nordrhein-Westfalen*).

Materiały związane z kwestiami polskimi obejmują informacje o polskiej mniejszości w Niemczech, dane o działaczach polskiej mniejszości narodowej, w szczególności przewodniczących lokalnych kół polskich. Część spraw odnosi się do robotników przymusowych i polskich jeńców wojennych. Materiały śledcze w sprawach przeciwko nazistowskim zbrodniarzom wojennym – m.in. o mordy popełnione na Żydach na Wschodzie, w tym podczas likwidacji getta w Rydze, zachowały się w zespole akt prokuratury w Bonn. Zespół ten zawiera także relacje z likwidacji innych gett, głównie w Warszawie, Mińsku i Rydze, a także w innych miastach Litwy, Estonii, Łotwy i Białorusi. Dane o mordach popełnionych na Żydach w Poznańskim, na Pomorzu i w Łódzkim oraz w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem zawierają dokumenty z procesu Wilhelma Koppego³⁰ odnoszące się do jego działań w Generalnym Gubernatorstwie i w Poznańskim. Z kolei w zespole Ministerstwo Sprawiedliwości Nadrenii Północnej-Westfalii znajdują się akta sprawy przeciwko funkcjonariuszom 61. Batalionu Policji, który nadzorował getto warszawskie, w tym dane o zamordowaniu ponad 300 Żydów wiosną 1942 r.³¹, oraz akta procesu toczącego się w latach 1963-1965 w sprawie masowych mordów popełnianych na Żydach w warszawskim getcie przez Ludwiga Hahna, komendanta Policji Bezpieczeństwa w Warszawie. Obejmują one szereg zeznań polskich i żydowskich świadków wydarzeń z lat 1940-1943. Poszukiwania w archiwum w Düsseldorfie wykazały, że zawiera ono przede wszystkim materiały ilustrujące złożoną rzeczywistość okupacyjną, które w istotny sposób mogą

³⁰ W aktach znajduje się informacja o „zniknięciu” Koppego z Krakowa w styczniu 1945 r., odnaleziono go dopiero po szesnastu latach pod zmienionym nazwiskiem, i wówczas został postawiony przed sądem.

³¹ Oprócz dowódcy batalionu, wszyscy oskarżeni (20 osób) zostali w 1954 r. uniewinnieni, ponieważ „tylko wykonywali rozkazy” („die wirklichen Mörder seien die Befehlende gewesen”). Akta tej sprawy zawierają ponadto opisy działalności 61. batalionu na terenach Orsza–Witebsk–Borysów–Mohylew w październiku 1941 r. i eksterminacji Żydów tamże.

uzupełniać informacje znajdujące się w archiwach polskich. Materiały te mogą zostać wykorzystane do analizy stosunków polsko-żydowskich na ziemiach polskich, w tym zagadnienia pomocy Żydom w szerokim kontekście okupacyjnej rzeczywistości³².

Podobnego typu materiały zgromadzone zostały w Archiwum Państwowym w Münster. Informacje o niemieckiej okupacji w Polsce występują w aktach niemieckich instytucji sądowych, przede wszystkim aktach Prokuratury w Bochum³³, aktach Sądu Krajowego w Hamm i Sądu Krajowego w Hamburgu. Druga grupa akt obejmuje materiały niemieckiego aparatu policyjno-represyjnego: gestapo, żandarmerii, SS i SD, w niewielkim stopniu także Wehrmachtu³⁴. Obrazują one organizację władz i aparatu bezpieczeństwa na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, a także zawierają opisy działań, podejmowanych przez poszczególne jednostki policyjne i wojskowe, np. raporty z przebiegu akcji likwidowania gett w różnych miastach Polski³⁵. W dokumentach przeważają opisy represji niemieckich władz okupacyjnych w stosunku do obywateli polskich, przede wszystkim Żydów, ale także Polaków i Cyganów, sporadycznie zaś również obywatele innych państw, głównie Żydów przesiedlonych z państw okupowanych przez Niemcy. Pod względem geograficznym opisywane w materiałach źródłowych fakty dotyczą południowo-wschodnich terenów Polski, tj. miasta Tarnowa i powiatu tarnowskiego, Nowego Sącza, Chełma, Bochni, Limanowej, Bełżca, sporadycznie Krakowa, Lublina, Lwowa i Rzeszowa. Część z nich zawiera dane z obszaru Polski północno-wschodniej, głównie Białegostoku i powiatu białostockiego, a także miejscowości położonych bardziej na wschód, jak np. Baranowicze, Mińsk, Ryga. Archiwum Państwowe w Münster gromadzi ogromny zbiór (ok. 42 tys. j.a., 450 m.b.) materiałów archiwalnych z Procesu Norymberskiego prowadzonego przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy oraz akta spraw rozpatrywanych przez amerykańskie sądy wojskowe w latach 1945-1949. Wiele danych zawartych w tych dokumentach dotyczy zbrodni hitlerowskich na terenie Polski³⁶.

³² NDAP, Registratura bieżąca, *Sprawozdanie Alicji Nowak z kwerendy w ramach programu „Index Polaków represjonowanych za pomoc Żydom” w Północnonadreńsko-Westfalskim Głównym Archiwum Państwowym w Düsseldorfie, 24 września – 12 października 2007 r.*

³³ Przed reorganizacją instytucji wymiaru sprawiedliwości w Niemczech akta należały do Prokuratury przy Sądzie Krajowym w Dortmundzie (Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Dortmund). Część akt tej prokuratury przechowuje też Archiwum w Düsseldorfie.

³⁴ Są to materiały z zespołów: Polizeipräsidenten. Sammlung Primavesi – im Staatsarchiv Münster, Polizeipräsidentium Bochum, Polizeipräsidentium Dortmund, Polizeipräsidentium Hagen, Polizeipräsidentium Hamm, Polizeipräsidentium Recklinghausen.

³⁵ Dotyczą one likwidacji gett w Krakowie, Tarnowie i Warszawie.

³⁶ NDAP, Registratura bieżąca, *Sprawozdanie z wyjazdu służbowego dr. Janusza Golaszewskiego w ramach projektu „Index Polaków represjonowanych za pomoc Żydom” do Archiwum Państwowego*

Dokonany powyżej krótki przegląd zasobów dokumentacyjnych wybranych archiwów niemieckich pokazuje, że instytucje te gromadzą cenne materiały do polskiej historii, w tym okresu najnowszego w XIX i XX stuleciu, nie do końca rozpoznane i wykorzystane w polskiej historiografii. Polskie archiwa państwowe i ich pracownicy wnieśli w ostatnich kilkadziesiąt latach znaczący wkład w rejestrację poloników oraz archiwaliów obcej proweniencji, rozproszonych w różnych krajach Europy. Kolejnym krokiem po rozpoznaniu tych zasobów było ich mikrofilmowanie i digitalizacja, w wyniku których narodowy zasób archiwalny w Polsce był uzupełniany o cenne kopie źródeł historycznych. Efektem tych prac archiwalnych oraz wieloletnich kwerend w archiwach za granicą, w tym na terenie Niemiec, były publikowane katalogi mikrofilmów i fotokopii³⁷. Znaczący zbiór kopii poloników i ważnych źródeł do polskiej historii przechowywany jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Tworzą go kopie materiałów, których oryginały przechowywane są w zbiorach ponad stu archiwów, bibliotek i muzeów z 23 państw Europy, Azji i Ameryki Północnej. Wykaz tych źródeł jest dostępny online na stronach internetowych AGAD: <https://www.agad.gov.pl/inwentarze/polon.xml>

Ogromny postęp w rejestracji poloników, w tym gromadzonych w archiwach niemieckich, przyniósł jeden z największych wieloletnich programów Archiwów Państwowych: *Reconstitution of the Memory of Poland*, realizowany od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku do chwili obecnej. W jego ramach prowadzone jest rozpoznanie, a następnie kopiowanie materiałów dotyczących polskiej historii, rozproszonych w krajach sąsiadujących z Polską po katastrofie rozbiorów w końcu XVIII stulecia. Ramy chronologiczne projektu obejmują lata 1772-1945. Źródłem istotnych nowych informacji o archiwaliach dotyczących najnowszej historii Polski były też wieloletnie projekty historyczno-archiwalne, a przede wszystkim realizowany od 2005 r. program „Index Polaków represjonowanych za pomoc Żydom w latach drugiej wojny światowej” oraz zainicjowany w 2006 r. projekt „Straty osobowe i materialne podczas II wojny światowej”. W obu przedsięwzięciach pracownicy Archiwów Państwowych realizowali rozległe

w Münster, 2-20 października 2006 r.; tamże, *Sprawozdanie z pobytu służbowego dr. Janusza Golaszewskiego w Archiwum Państwowym w Münster, 1-19 października 2007 r.*; Z. JEDYNAK, *Materiały do stosunków polsko-niemieckich w Archiwum Państwowym w Norymberdze*, „Archeion” 100 (1999), s. 168.

³⁷ *Katalog mikrofilmów i fotokopii poloników z archiwów zagranicznych*, z. I, oprac. B. Jagiełło, H. Karczowa, Warszawa 1965; z. II, oprac. B. Jagiełło, D. Majerowicz, Warszawa 1969; z. III, oprac. T. Kurowski, D. Majerowicz, Warszawa 1973; z. IV, oprac. T. Kurowski, D. Majerowicz, Warszawa 1976; z. V, oprac. E. Kobierska-Motasowa, H. Diupero, Warszawa 1982; z. VIII, oprac. J. Godlewska, B. Kubiczek, Warszawa 1992.

kwerendy badawcze poza granicami kraju, w tym w archiwach niemieckich. Wiele źródeł, zwłaszcza w archiwach landowych na terenie Niemiec nadal oczekuje jednak na zainteresowanie ze strony historyków.

Postępująca cyfryzacja zasobów archiwalnych, zarówno w Polsce, jak i w innych państwach europejskich, może przyspieszyć i ułatwić prace rozpoznawcze w ogromnych ilościowo zbiorach archiwalnych. Inicjatywą wychodzącą naprzeciw oczekiwaniom użytkowników archiwów był zrealizowany w latach 2009-2015 z udziałem archiwów narodowych z Unii Europejskiej, w tym także polskich archiwistów, projekt budowy Europejskiego Portalu Archiwalnego³⁸. Narzędzie to jest krokiem w kierunku ułatwienia i upowszechnienia dostępu do zasobów archiwalnych zjednoczonej Europy, w tym do wielu poloników przechowywanych w archiwach państw europejskich.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Zbiór kopii poloników: Deutsches Zentralarchiv – Abteilung Merseburg, Ministerium des Innern, *Rejestry emigrantów polskich udających się drogą morską z Prus Królewskich do Ameryki w latach 1833-1834*.

Zbiór kopii poloników: Staatsarchiv Dresden, Kartei der polnischen politischen Emigranten, *Kartoteka alfabetyczna polskich emigrantów politycznych przebywających w Dreźnie w latach 1830-1867*.

Biblioteka Polska w Paryżu

Akt detronizacji cara Mikołaja I jako króla polskiego z 25 stycznia 1831 r.

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie – Registratura bieżąca [NDAP]

Sprawozdanie Doroty Sokołowskiej z pobytu służbowego we Freiburgu w dniach 5-16 grudnia 2005 r.

Sprawozdanie z kwerendy przeprowadzonej przez Katarzynę Kubicką w Ludwigsburgu, Oddziale Zamiejscowym Niemieckiego Archiwum Federalnego w dniach 6-24 listopada 2006 r.

Sprawozdanie z wyjazdu służbowego dr. Janusza Gołaszewskiego w ramach projektu „Index Polaków represjonowanych za pomoc Żydom” do Archiwum Państwowego w Münster, 2-20 października 2006 r.

Sprawozdanie z pobytu służbowego dr. Janusza Gołaszewskiego w Archiwum Państwowym w Münster, 1-19 października 2007 r.

Sprawozdanie Alicji Nowak z kwerendy w ramach programu „Index Polaków represjonowanych za pomoc Żydom” w Północnonadreńsko-Westfalskim Głównym Archiwum Państwowym w Düsseldorfie, 24 września – 12 października 2007 r.

³⁸ Zob. <https://www.archivesportaleurope.net/>

OPRACOWANIA

- ASMUS H., *Das Hambacher Fest in Geschichtsschreibung und Geschichtsunterricht der DDR*, „Jahrbuch der Hambach-Gesellschaft” 3 (1990/91), s. 191-209.
- BROŹEK A., *Niemcy zagraniczni w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886-1918*, Poznań 1989.
- BROŹEK A., *Ruchy migracyjne z ziem polskich pod panowaniem pruskim w latach 1850-1918*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XIX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984.
- BRUDZYŃSKA-NĚMEC G., *Die liberale Männerwelt und die weibliche Polenbegeisterung 1832*, „Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen” 2007, s. 39-56.
- Die Bestände des Nordrhein-Westfälischen Hauptstaatsarchivs. Kurzübersicht*, hg. von P. Klefisch, Düsseldorf 1994.
- Dokumente zur Geschichte der deutsch-polnischen Freundschaft: 1830-1832*, hg. von H. Bleiber, J. Kosim, Berlin 1982.
- EHLEN P., *Der polnische Freiheitskampf 1830/31 und die liberale deutsche Polenfreundschaft*, München 1982.
- FRÖLICH J., *Hambach und die Folgen. Zur Rezeption des Hambacher festes in der deutschen Historiographie*, w: *Johann Georg August Wirth (1798-1848). Ein Revolutionär. Seine Person – seine Zeit – seine Wirkungen*, hg. von H. i A. Kluge, Hof 1999, s. 139-158.
- GAUL J., *Polonika w Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburg*, „Archeion” 104 (2002), s. 226-233.
- GERECKE A., *Das deutsche Echo auf die polnische Erhebung von 1830*, Wiesbaden 1964.
- GOŁĄBEK A., KAŹMIERCZAK J., *Polacy w Berlinie*, Inowrocław 1937.
- GÓRSKI J., *Polska emigracja i Polonia w Republice Federalnej Niemiec i Berlinie Zachodnim. Informator o organizacjach, ugrupowaniach, ośrodkach kulturalno-oświatowych, religijnych i wydawnictwach w latach 1981-1989*, Warszawa 1990.
- Hambach 1832-1982. Ereignis, Grundwerte, Perspektiven. Ein politisches Lese- und Bilderbuch zur Geschichte von Freiheit und Demokratie*, hg. von A.M. Keim, H. Mathy, J. Kermann, C. Westrich, Mainz 1982.
- HARTMANN S., *Tajne Archiwum w Berlinie-Dahlem. Dzieje, zadania i struktura zasobu (Informacja dla użytkowników polskich)*, „Archeion” 97 (1997), s. 86-98.
- JANUSZ G., *Polonia w Republice Federalnej Niemiec*, Lublin 1990.
- JEDYNAK Z., *Materiały do stosunków polsko-niemieckich w Archiwum Państwowym w Norymberdze*, „Archeion” 100 (1999), s. 168.
- Katalog mikrofilmów i fotokopii poloników z archiwów zagranicznych*, z. 10, oprac. B. Kubiczek, Z. Spieralska, Warszawa 1997, s. 20-41.
- KERMANN J., *Die deutsch-polnischen Beziehungen zur Zeit des Hambacher Festes*, Speyer 1981.
- KOMSTA K., *Rejestracja poloników w oddziale Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem*, „Archeion” 104 (2002), s. 234-247.
- KOZŁOWSKI J., *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870-1914*, Wrocław 1987.
- KUPCZAK J., *Związek Polaków „Zgoda” w Republice Federalnej Niemiec (1950-1975)*, Wrocław 1983.

- KUŚMIDROWICZ-KRÓL A., MAJEWSKI P., VANJA K., *Solidarność 1830. Niemcy i Polacy po Powstaniu Listopadowym*, Warszawa 2005.
- KUŚMIDROWICZ-KRÓL A., *Wystawa „Solidarność 1830. Niemcy i Polacy po Powstaniu Listopadowym”*, „Kronika Zamkowa” 2006, nr 1-2, s. 213-218.
- LANGEWIESCHE D., *Humanitäre Massenbewegung und politisches Bekenntnis. Polenbegeisterung in Süddeutschland 1830-1832*, w: *Blick zurück ohne Zorn*, hg. von D. Beyrau, Tübingen 1999, s. 11-37.
- LEHMANN J., *Die Bestände des Geheimen Staatsarchivs PK, Abteilung Merseburg*, „Forschungen zur brandenburgischen und Preußischen Geschichte”, Neue Folge, 2 (1992), s. 267-279.
- ŁUCZAK Cz., *Polacy w okupowanych Niemczech 1945-1949*, Poznań 1993.
- MATHY H., „*Die freie Genossin des freien Bürgers*”. *Das Hambacher Fest und die politische Rolle der Frau im 19. Jahrhundert*, w: *Hambach 1832: Anstöße und Folgen*, Wiesbaden 1984, s. 238-251.
- MURZYNOWSKA K., *Polska emigracja zarobkowa w Niemczech*, w: *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. 1, cz. 3, Warszawa 1978.
- PALARCZYKOWA A., *Archivum Międzynarodowego Ośrodka Poszukiwań Osób w Arolsen (NRF)*, „Archeion” 47 (1967), s. 177-182.
- Polacy w Berlinie. Zarys portretu socjologicznego*, Berlin 1995.
- Polskie instytucje za granicą. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2004.
- PONIATOWSKA A., LIMAN S., KRĘŻALEK I., *Związek Polaków w Niemczech 1922-1982*, Warszawa 1987.
- PONIATOWSKA A., *Polacy w Berlinie*, Poznań 1986.
- Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. A. Grądzka-Rejak, A. Namysło, t. 1, Warszawa 2019.
- RINGEL M., *Der polnische Schriftsteller J. I. Kraszewski im Dresdner Exil*, „Sächsische Heimatblätter” 12 (1966), z. 5, s. 434-458.
- RINGEL M., *Über 20 Jahre als Emigrant in Dresden: Józef Ignacy Kraszewski (1812-1887), ein großer polnischer Patriot*, „Jahrbuch zur Geschichte Dresdens” 1987, nr 23, s. 54-60.
- ROGUSKI P., *Słodkie imię wolności...Przejście Polaków przez Niemcy po upadku powstania listopadowego*, Warszawa 2011.
- SCHRECKENBACH H.J., *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96 (1996), s. 121-143.
- SOKOŁOWSKA D., *Polonika zarejestrowane w Bundesarchiv w Berlinie-Lichterfelde i Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem*, „Archeion” 104 (2002), s. 248-256.
- SOMMERSCHUH J.U., *Kein Literat und auch kein Künstler: Kraszewski-Gedenkstätte zeugt von 21 Jahren Dresden-Aufenthalt des in Polen meistgelesenen Polen*, „Börsenblatt für den deutschen Buchhandel” 155 (1988), z. 9, s. 175-177.
- SUKIENNICKI W., *Pruska polityka kolonizacyjna na ziemiach polskich 1886-1919: zarys pruskiego ustawodawstwa rentowego*, Warszawa 1931.
- SUKIENNICKI W., *Sprawa sukcesji przez Polskę uprawnień rentowych państwa pruskiego, wynikłych z jego akcji kolonizacyjnej na Wschodzie: przyczynek do wykładni art. 256 Traktatu Wersalskiego*, Warszawa 1931.
- THÜMLER G., *Das Kraszewski-Haus in Dresden*, „Sächsische Heimatblätter” 7 (1961), z. 2, s. 121-124.

- Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs in Berlin-Dahlem*, Bd. 1: *Provinzial- und Lokalbehörden*, hg. von H. Braning, R. Bliß, W. Bliß, Köln–Berlin 1966; Bd. 2: *Zentralbehörden, andere Institutionen, Sammlungen*, hg. von H. Braning, W. Bliß, W. Petermann, Köln–Berlin 1967.
- VOGEL W., *Zur Geschichte des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz*, „Der Archivar” 1992, nr 45, s. 338-343.
- WAJDA K., *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*, Wrocław 1969.
- WOLSKA-GRODECKA Z., ECKART B., *Kraszewski-Museum in Dresden*, Drezno–Warszawa 1996.
- WRZESIŃSKI W., *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922-1939*, Wrocław–Warszawa 1993.

SOURCES FOR THE LATEST HISTORY OF POLAND IN GERMAN ARCHIVES

Abstract. Political, economic and cultural relations between Poland and Germany are centuries old. Materials on the history of Poland and Polish-German relations are kept in most major state archives located in various regions of Germany. These are both central and regional archives. The main institution collecting historical resources, including numerous Polish records from the 19th and 20th centuries, is the Federal Archives (Bundesarchiv) based in Koblenz. Equally important historical records, including documents relating to World War II, are kept by the branches of the Federal Archives in Berlin and Ludwigsburg, the Central Military Archives in Freiburg, the Archive of the International Tracing Service in Bad Arolsen, and a private institution such as the Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin. The German state archives of North Rhine-Westphalia located in Düsseldorf and Münster, which store many groups of archives concerning the occupation of Polish lands and the fate of the Polish population in the years 1939-1945, remain almost completely unrecognized by Polish historians.

Access to sources on Polish history in German institutions is facilitated by the digitization of these resources, as well as their ever increasing recognition thanks to various projects conducted by the Polish state archives. The largest initiative that has been implemented for over 20 years is the programme *Reconstitution of the Memory of Poland*, under which Polish records in Germany and other European countries are registered.

Keywords: Polonica; German archives; Federal Archives; Polish-German relations; digitization of archival materials; Polish emigration in Germany